

Відгук

**офіційного опонента на дисертацію Гужви Алли Анатоліївни
«Соціокультурні трансформації суспільних екстатичних станів», поданої
на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за
спеціальністю**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Проблема соціальної ідентифікації особистості та групової солідарності набуває все більшої актуальності в теоретичних дискусіях сьогодення. Інтерес до цієї проблеми пов'язаний із становленням нової дослідницької парадигми соціальної філософії – концепції постмодернізму.

Динаміка постмодерних суспільств принципово змінює об'єктивні умови життєдіяльності людей, формує потребу в самовизначенні щодо різноманітних груп та спільнот, а динамізм і багат шаровість соціальних взаємозв'язків викликають необхідність упорядкування домінуючих та периферійних ідентичностей. Відповідь на питання, які групи та спільноті людина визнає своїми, а які – частково близькими або ворожими, стає принципово важливою для розуміння сучасних соціальних відносин. Внаслідок активної взаємодії різних культур за допомогою масової інформації сучасна людина ідентифікує себе не тільки зі спільнотами «тут» і «тепер», але також «там»: і в минулому, і в майбутньому. Особистість, таким чином, включається в глобальну систему соціального простору.

Пошук усталених соціальних ідентифікацій характерний і для українського суспільства. Він викликаний культурно-історичним переходом від традиційного суспільства до сучасного. На соціальну ідентифікацію особистості в такому суспільстві впливають різноманітні чинники, у тому числі й колективні емоційні екстатичні переживання. Як зазначає дисертантка: «Сучасні суспільства не тільки не відмовляються від ірраціональних, емоційних технік у суспільному житті, але часом навпаки: у процесі культурної індустрії їх роль відчутно зростає. А тому актуальність соціально-філософського дослідження різноманітних практик, які можуть бути концептуалізовані як феномен суспільних екстатичних станів, визначається їх

стійким соціально-практичним значенням для суспільства, зокрема, сучасного» [с. 18].

Слід відмітити, що задум дисертації, її структура та змістовне наповнення гармонійно поєднані і методологічно вдало відтворені у назві роботи. Спроби осмислити екстатичні практики подаються в різноплановій, багатоаспектній соціально-філософській ретроспективі, яка через системний аналіз творчих доробок визначних зарубіжних та вітчизняних мислителів відображає і сучасні інтенції філософської думки: «Серед наукової літератури, з опорою на методологічні засади здійснених досліджень і власну динаміку розгортання феномена суспільних екстатичних станів, було виділено кілька магістральних напрямків: 1) класичне осмислення понять екстазу та екстатичності; 2) екстатичні переживання в християнсько-містичному дискурсі; 3) екстатичні стани в етнологічних і культурологічних розвідках; 4) екстатичні стани в контексті соціального буття» [с. 28]. Дослідження пронизане текстуально-смісловою напругою, яка утримає читача у стані очікування якісно нових зворотів думки авторки.

У дослідженні дисертантка запропонувала сміливу і новаторську гіпотезу, згідно з якою «групові екстатичні переживання, як *суспільний екстатичний стан*, становлять обов'язковий елемент життєдіяльності людських спільнот, який не тільки зазнає трансформацій у процесі розвитку суспільств, але й безпосередньо впливає на соціальні перетворення» [с. 22]. Така гіпотеза і визначила структуру дослідження. Авторка кладе в його основу комплексний підхід, що ґрунтується на принципах складності, міждисциплінарності та рекурсивного розвитку (рекурсії загального принципу РЕ як у діахронному, так і синхронному аспектах) високоорганізованих систем. Це дає можливість концептуалізувати феномен суспільного екстатичного стану, визначеного як складову біосоціальної природи людини, що впливає на процеси самоідентифікації й консолідації суспільств і трансформується залежно від соціальної організації. У цьому вона вбачає наукову новизну.

Окремо слід зазначити наступне: аналіз дисертаційного дослідження має

на меті дати відповіді в першу чергу на такі питання:

1. Як вписується задекларована тема в проблемне поле сучасного соціально філософського знання і чи достатньо обґрунтована її актуальність?
2. Чи чітко та обґрунтовано викладена теоретико-методологічна та джерельна база дослідження, проаналізовані в контексті загального поступу філософського знання наявні розробки з заявленої теми?
3. Чи підтверджується висунута гіпотеза і як відповідає зміст дисертації заявленим завданням? Чи відповідає вимогам теоретико-методологічний та науковий рівень створеного тексту?
4. Як чітко і ясно сформульована наукова новизна дослідження?

Звісно, що перелік питань можна продовжувати, але й наведених достатньо, щоб дати загальну оцінку дисертації. На перше питання вже дано позитивну відповідь, перейдемо до наступних.

Окреслене дисертанткою дослідження виконано ґрунтовно з елементами полемічності, виходом у площину практичних втілень теоретичних положень і викладом своїх концептуальних думок, що свідчить про об'ємність знань і креативність мислення авторки.

Логічним є початок руху дослідницької думки з генези теоретичних підходів до розуміння екстатичного стану та з прояснення методології дослідження. Дисертантка, вибираючи літературні джерела, виявляє не абияку соціально-філософську ерудицію. В першому розділі ми знаходимо імена Платона, Плотіна, Йоана Екгарта, Терези Авільської, В. Джеймса, Д. М. Овсянико-Куликовського, Т. Ахеліса, Е. Дюркгейма, Л. Леві-Брюля, К. Леві-Строса, Ф. Ніцше, А. ван Геннепа, Р. Каюа, Ж. Батая, Р. Жирара, Е. Морена, М. Шелера, М. Гайдеггера, Ж. П. Сартра, Г. Дебора, В. Гусаченка, О. Перепелиці та багатьох інших. Роздуми авторки з приводу специфіки екстатичного стану, у тому числі групового, свідчать про її здатність створювати на основі аналізу різних концепцій теоретичний інструментарій проникнення думки в тематику дослідження. Що стосується підрозділів 1.4

«Соціальні дослідження екстатичних практик» та 1.5 «Екстатичність людини й суспільства», то тут розкривається глибоке знання соціально-філософських та філософсько-антропологічних проблем аналізу екстатичних станів, висвітлюється особливості постмодерного його розуміння. У цих двох підрозділах першого розділу авторка створює своєрідний горизонт бачення поставленої проблеми та виокремлює теоретико-методологічний конструкт її дослідження.

У другому розділі «Концептуалізація суспільного екстатичного стану» дисертантка акцентує увагу на комплексному підході Е. Морена, що ґрунтується на принципах складності, міждисциплінарності. Вона пише, що «у контексті цього тренду сформувався підхід, що поєднує природу та людину/суспільство – це комплексний підхід, що ґрунтується на трансдисциплінарності та який пропонують для досліджень суспільних явищ та людини» [с. 66]. Згідно з цим підходом екстаз, а надто колективний екстаз, є обов'язковою характеристикою людської природи. Як вважає авторка цей метод є одним із найдієвіших в соціальній філософії. Це дозволяє використовувати здобутки таких наук, як соціологія, психологія, фізіологія та їх евристичні можливості.

Далі у підрозділі 2.2. «Семантичний аналіз лексеми екстаз», на основі мовного матеріалу зазначається, що семантичне ядро екстазу – це явище зміщення, відходу від усталеності, стану стабільності. Але це не є зміщення в нікуди, а, радше, до деякого іншого стану, що характеризується високою емоціональністю, інтенсивною напруженістю нервової системи і неможливістю вербального вираження відчуттів. Таке твердження авторки не викликає заперечень.

Що стосується викладу у 2.3. «Екстатичні переживання й біосоціальність людини», то дисертантка пише, що суспільний екстатичний стан – це певним чином еволюційний механізм, що спричинений особливостями формування людини як соціально-культурної істоти, так і біологічної [с. 81]. У наступному підрозділі 2.4. «Екстатичний стан як складова феномену маси та концепція

колективної дії» висловлено логічне припущення, що маса здатна на злагоджені вчинки, які описуються за допомогою концепції колективної дії, але для цього необхідна консолідація, що досягається також і переживаннями екстатичного стану.

У підрозділі 2.5. «Суспільний екстатичний стан: визначення, зміст, обсяг поняття» сформульовано визначення суспільного екстатичного стану (СЕС) як *стану групи людей, який характеризується відмінним від повсякденності загальним інтересом або його принциповою відсутністю; супроводжується високою емоційністю, яка може досягати шаленства, обмеженим логіко-дискурсивним мисленням, крайнощами тілесної активності і триває обмежений проміжок часу.* В результаті переживання суспільного екстатичного стану, незалежно від його різновиду (обряд або світський захід), відбувається: ***по-перше***, інтеграція у спільноти окремих індивідів, що переживають разом такий стан, тобто солідаризація (соціальний рівень); ***по-друге***, особистісна пере- чи ідентифікація, яка реалізується через високу здатність сприймати нову або відтворювати існуючу *ідентичність* (психологічний рівень); ***по-третє***, долання психічної напруги, або емоційна розрядка (біологічний рівень)» [с. 88]. Зауважується, що можна отримати всі три наслідки СЕС одночасно, але останній – практично завжди. Розрізнено: 1) екстатичні стани, переживання яких створює нову групову ідентичність (***гострий*** суспільний екстатичний стан); 2) екстатичні стани, що підживлюють існуючу, тобто не змінюють самоідентифікацію індивіда (***нормальний*** суспільний екстатичний стан). Суспільний екстатичний стан може виникати стихійно чи бути організованим елементом соціокультурного простору [с. 90].

Підсумовуючи аналіз змісту другого розділу слід зазначити, що завдання з концептуалізації феномену суспільного екстатичного стану та з встановлення його видів дисертанткою повністю досягнуто. Здійснене своєрідне аналітичне розчищення теоретико-методологічної площини для розбудови тієї гіпотези, яка задекларована авторкою як проект. Можна з впевненістю сказати, що дисертантці вдалося це зробити достатньо успішно.

У третьому розділі «Напрямки перетворень суспільного екстатичного стану та його місце в соціокультурних взаємодіях» авторка пише, що «*суспільний екстатичний стан* відноситься до низки таких, що зазнають трансформацій, але не зникають у вихорі часу» [с. 95]. Саме напрямки таких трансформацій та зв'язок між ними є головними темами цього розділу. Тут висхідними для авторки є такі міркування: «... розвиток і ускладнення суспільства на тлі зростання інтелектуальних здібностей людини створюють умови для переживання екстатичного стану *індивідуально*, проте *суспільний екстатичний стан* аж ніяк не втрачає свого значення. Взаємний перебіг індивідуального та суспільного екстатичних станів відбувається згідно з принципом рекурсії» [с. 147]. Цікавим є дискурс представлений у підрозділі 3.2. «Суспільний екстатичний стан як ритуальна діяльність та його вплив на соціальні форми релігійних організацій», де суспільний екстатичний стан як ритуальна діяльність, може бути гострим і активно формувати громаду нового релігійного напрямку (секти) або підтримувати традиційні вірування, як нормальний екстатичний стан, коли релігія соціально організована як церква. Авторка зазначає, що «релігія за допомогою ритуалів дає відчуття причетності до спільноти, самоусвідомлення, відтворює ціннісний світ у свідомості людини, стає недивним, що релігія відновлює свої позиції у житті суспільств, що трансформується під впливом глобалізаційних процесів, і знову перетворюється на впливовий соціальний інститут» [с. 112].

У підрозділ 3.3. «Секуляризований ритуал як інструмент пропаганди та маркетингових комунікацій» авторка обирає шлях своєрідного співставлення релігії, політики та ринкової економіки. Доведено, що елементи релігійних практик відіграли одну із важливих ролей у становленні тоталітарних і авторитарних суспільств. Авторка пише, що «не останню роль у становленні тоталітарних режимів відіграла практика парадної ходи. Культурна політика тоталітарних держав повсюдно використовувала паради і різноманітні народні святкування для розширення та інтенсифікації політичної влади, як у фашистській Італії, Німеччині, так і в Радянському Союзі» [с. 116]. Також

подібні практики у формі івентів (симулякрів) – особливих подій, пов'язаних з презентаціями нових товарів чи послуг, можуть бути комерційно-розважальним елементом постіндустріального суспільства.

Оригінальним є висвітлення думок у підрозділі 3.4. «Революція і стихійний суспільний екстатичний стан», де встановлено, що невдоволення в суспільстві будь-якого походження можуть привести до спонтанного пошуку нового порядку, цінностей та ідентичності як стихійний гострий суспільний екстатичний стан, який знищує розрізнення та намагається створити нову групову ідентичність, а відповідно – новий тип спільнот і суспільства.

Підрозділ 3.5. «Мистецтво та культіндустрії в суспільно-екстатичному вимірі» обґрунтовує думку про те, що «театр і його технологічне продовження кіно створюють ситуацію нормального екстатичного стану. Інноваційні напрямки мистецтва не тільки маніфестують нову естетику, ідеали, але й стають елементом критичних поглядів на соціальний порядок, тож містять у собі потенціал гострого суспільного екстатичного стану» [с. 137].

Взаємозв'язок суспільного екстатичного стану з процесами централізації та децентралізації влади дисертантка розглядає у підрозділі 3.6. Тут основною є думка, що збільшення кількості гострих суспільних екстатичних станів сприяє децентралізації влади у суспільному житті, тоді як централізація влади супроводжується монополізацією суспільного екстатичного стану. Підсумовуючи авторка пише: «Сучасна доба характеризується змішуванням *гострих і нормальних, стихійних та організованих* суспільних екстатичних станів і відбувається таке поєднання на тлі глобалізаційних процесів, коли централізація і децентралізація міняють, інколи блискавично, свій напрям перебігу» [с. 146].

З позиції вищевикладеного можна стверджувати, що задекларовані авторкою завдання (з виявлення особливостей трансформацій суспільного екстатичного та дослідження їхнього взаємозв'язку з процесами централізації та децентралізації влади) успішно виконані.

Останній четвертий розділ дисертації «Самоідентифікація та

громадянське суспільство» має на меті аналіз зв'язку між суспільним екстатичним станом і моделями самоідентифікації людини. У підрозділі 4.1. обґрунтовується думка, що «саме сімейно-родинні екстатичні стани є найбільш різноманітними, такими, що постійно присутні в будь-яку епоху, тому саме вони відповідають як за ідентифікацію особи у культурному середовищі, так і за відтворення і оновлення самого середовища культури» [с. 153]. Тому національна культурна ідентичність не потребує додаткового чи примусового втручання з боку відповідних інституцій держави чи суспільства загалом. Але як зазначає дисертантка: «... сучасна культурна політика доцільно могла б застосовувати практику суспільного екстатичного стану в тих галузях, що мають відношення до мистецтва і культурних індустрій, насамперед, дозволяти розваги, і допомагати впроваджувати новітні технології в традиційні заклади культури такі, як музеї, бібліотеки, академічні театри, підтримуючи класичну мистецьку і культурну (у мистецько-освітньому значенні) сферу» [с. 155]. Разом з тим слід розуміти, що використовувати масові комунікації з елементами суспільного екстатичного стану в культурній політиці для формування ідеологічної єдності нації не тільки недоцільно, але й небезпечно, а тому шлях до самоідентифікації – це шлях просвіти, розповсюдження знання, оптимально діалогічним способом.

Підрозділ 4.2. «Суспільний екстатичний стан і громадська консолідація» передбачає відповідь на питання: «Чи може суспільний екстатичний стан впливати на ступінь розвиненості громадянського суспільства?» [с. 160]. На це питання ми знаходимо таку відповідь, що основою громадянської консолідації є взаємодія між різноманітними малими соціальними групами (сімейними, релігійними, професійними, етнічними тощо), де спільне переживання їхніми членами деідеологізованого суспільного екстатичного стану сприяє розвитку відчуття взаємопов'язаності, довіри, підтримки та зміцнює солідарність. Саме така взаємодія робить можливим існування громадянського суспільства і запобігає тоталітаризму.

Отже, слід відзначити достатній рівень наукової сміливості дисертантки,

який продемонстрований у цьому заключному розділі, прикінцеві думки якого націлюють на подальше дослідження різних аспектів цієї теми.

Завершуючи аналіз тексту дисертації слід відмітити, що дисертантці вдалося відповідно до мети й завдань успішно обґрунтувати та довести поставлену гіпотезу, здійснити теоретичне узагальнення та соціально-філософський аналіз соціокультурних трансформацій суспільних екстатичних станів. Поставлена мета реалізована у виконанні завдань, задекларованих дисертанткою, які, своєю чергою, відповідають заявленим положенням наукової новизни та підводять до обґрунтованих та переконливих висновків. Дослідження містить у собі значний науково-методологічний потенціал. Авторська позиція виявилася методологічно продуктивною. Дисертантці вдалося створити і оформити, згідно з вимогами, оригінальний текст, який відповідає провідним тенденціям сучасної соціально-філософської рефлексії.

Таким чином, робота Гужви Алли Анатоліївни є завершеним науковим дослідженням. Зміст автореферату ідентичний основним положенням дисертації. Новизна наукових положень і висновків обґрунтована, результати достовірні та знайшли своє відображення в опублікованих працях. Зроблено також апробацію результатів дослідження на конференціях різного рівня. Отримані результати мають суттєве практичне значення для вирішення питань, пов'язаних з самоідентифікацією особи, зміцненням громадської консолідації, можуть слугувати під час формування культурної політики, а також бути використані в освітньому процесі під час викладання навчальних курсів та спецкурсів з соціальної філософії, суспільної ідентичності тощо.

Визначаючи високий фаховий рівень виконаної роботи, варто висловити деякі зауваження щодо окремих положень дисертаційного дослідження.

По-перше, виникає питання чому в дослідженні не використовується комунікативна модель суспільства відомого німецького дослідника Н. Лумана як додатковий метод дослідження суспільних екстатичних станів? Як відомо суспільство в його теорії розглядається як система, що самоорганізується та в процесі свого історичного розвитку постає як певна комунікація, інтеграція

різноманітних – національних, релігійних, соціальних, культурних – суб'єктів. Такий метод міг би доповнити комплексний підхід Е. Морена.

По-друге, доречно було б при розгляді утилітарного значення містичного/екстатичного переживання разом і з В. Джеймсом згадати й відомого представника американського критичного реалізму Дж. Сантаяну, який у своїй праці «Скептицизм і тваринна віра» писав, що духовне життя моментальне, і коли воно не припиняється, то містить в собі дивовижну вільну свідомість, як правило, на короткий період часу. Воно проявляється, коли емоційне життя людини виходить за межі повсякденних турбот.

По-третє, у підрозділі 1.4. «Соціальні дослідження екстатичних практик», де розглядається афективність людини, чомусь не згадується теорія соціальної дії М. Вебера, який розглядав чотири типи соціальної дії, серед яких особливе місце посідає афективна дія, визначальною характеристикою якої є домінуючий емоційний стан діючого суб'єкта: любов або ненависть, жах або прилив відваги тощо. Хоча потім М. Вебер згадується на с. 105 у зв'язку з його працею «Протестантська етика та дух капіталізму».

По-четверте, видається не зовсім обґрунтованим твердження, що змінені стани свідомості відносяться лише до конкретної особи, а не до групи людей. Тому потребує більшого роз'яснення доцільність використання терміну «суспільний екстатичний стан» (СЕС) замість терміну «змінені стани свідомості» (ЗСС).

По-п'яте, у підрозділі 4.2. написано: «Достатньо згадати, що першими жертвами так званих «ополченців» в Слов'янську були протестантські прихожани, серед яких два священика» [с. 162], але звідки взятий цей приклад, коли це відбувалося дисертантка не повідомляє. Далі вона пише: «... значна частина віруючих християн протестантських церков та деномінацій працюють у секторі малого й середнього бізнесу, що становить основу ринкової економіки і середнього класу будь-якої держави вільного світу» [с. 163]. Таке твердження є необґрунтованим, тому що вже відомо, що не тільки протестантизм є основою ринкової економіки, а інші релігійні напрямки, наприклад, східні релігії

(буддизм, даосизм, синтоїзм), які переважають сьогодні в таких економічно розвинених країнах як Японія, Сінгапур, Китай тощо.

По-шосте, текст містить не достатньо полемічних моментів, де б дисертантка виявила з усією яскравістю, яка, без сумніву, притаманна її стилю побудови філософського дискурсу, здатність через заперечення стверджувати свою точку зору.

Однак ці зауваження не впливають суттєво на загальну високу оцінку роботи, ніскільки не применшують її наукової та практичної цінності. Таким чином, є всі підстави зазначити, що теоретичним рівнем дослідження та отриманими результатами дисертація Гужви Алли Анатоліївни «Соціокультурні трансформації суспільних екстатичних станів» відповідає пп. 9, 11, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України №567 від 24.07.2013 р., а її авторка заслуговує присудження наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії.

Офіційний опонент,

кандидат філософських наук,

доцент кафедри філософії та соціології

Українського державного університету

залізничного транспорту (м. Харків)

Особистий підпис
засвідчую _____ 20 __ р.
Завідуючий канцелярією
| УкрДУЗТ

І. В. Толстов

І. В. Толстов
Олександр